

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RA 1 (P1)

NYENYANYANA/NYENYANKULU 2011

TIMARAKA: 70

NKARHI: tiawara ti2

Papila leri ri na 9 wa tipheji.

SWITSUNDZUXO

1. Papila leri ri avanyisiwile hi SWIYENGE SWINHARHU:

XIYENGE XA A: Xikambelantwisiso	(30)
XIYENGE XA B: Nkomiso/Nkatsakanyo wa ndzima	(10)
XIYENGE XA C: Ntivoririmi na matirhiselo ya ririmi	(30)
2. Hlamula swivutiso HINKWASWO.
3. Sungula swivutiso swa xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA u tlhela u nkhwatihata emakumu ka xiyenge xin'wana na xin'wana.
4. Nombora tinhlamulo ta wena ku ya hilaha swivutiso swi nomboriweke hakona.
5. Tlula ntila loko u hetile nhlamulo ya xivutiso xin'wana na xin'wana.
6. Tsala hi vurhon'wana (swi saseka no vonaka), u landzelela milawu leyi faneleke ya mapeletelo, mahikahatelo na mavumbelo ya swivulwa.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO**XIVUTISO XA 1**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

- 1 Namuntlha vutomi byi rheta bya dinda eka vo tala. Ku tshambuluta voko kunene u yisa riqingho endleveni na le non'wini handle ko badhlelana nyuku, swilo hinkwaswo swi va swi tirhekile. Hungu ra wena ri fika hambi entsungeni wa malwandle hi nkarhi wolowo u ri rhumelaka hi wona. Imeyili na yona ya swi kota ku rhumela hungu ra wena hi nkarhi lowu wu nga hetiki mbilu.
- 2 Leswi a swi nga ri tano tolo. Hikwalaho, loko vakokwana vo pfuka namuntlha, va nge pfumeli leswaku misava leyi hi yona leyi a va hanya eka yona. Kwalomuya ka malembe ya va500 000 lama nga hundza, vanhu a swi va tikela ku fambisa mahungu. A va kota ntsena ku tirhisa swikoweto, ku khindlata na ku komba ku titwa ka vona hi ku koka xikandza. Van'wana a va kombisa ku tsaka kumbe ku hlundzuka ka vona hi ku humesa mipfumawulo tanihi swiharhi. Leswi swi paluxa leswaku ku hangalasa mahungu a ku ri ndlopfu. Hambiswiritano, vanhu va tinxaka to hambana va vuye va swi vona leswaku ndzhwalo va ringetela emakatleni, kutani va sungula ku endla matshalatshala yo fambisa mahungu.
- 3 Varhoma vona a va aka swihondzo kutani va tirhisa mujeko kumbe rivoni ku hlamusela mhaka kumbe hungu ro karhi. Tinxaka tin'wana ta Afrika a ti ba tingoma, vaaki lava landzelaka na vona va ba, swi fambisa sweswo ku kondza hungu ri fika laha ri lavekaka kona. Mpfumawulo wa tingoma leti a va ti chaya a wu twala eka mpfhuka wa kwalomu ka khume ra tikhilomitara.
- 4 Ndlela leyi a yi languteka yi olova ku fambisa mahungu a ku ri ku huwelela. Hi endlelo leri vanhu a va yimisiwa eka mipfhuka yo hambanahambana, va huwelela ku kondza hungu ri ya fika eka munhu wo hetelela. Endlelo leri ra tikomba leswaku a ri lava vanhu vo tala ku fambisa mahungu. A ku nga ri munhu un'wana na un'wana loyi a a fambisa mahungu, a wu fanele u kota ku twa swinene na ku hokoloka. Ku rhumela munhu un'wana a ku fambisela hungu ra wena a wu fanele ku ba xikhwama swi vonaka hikuva a a ta koxa xuma xo tala. Loko u nga lavi ku endla tano, a wu boheka ku tifambisela hungu hi wexe.
- 5 Magiriki vona a va lava munhu loyi a a kota ku ba rivilo ra mpfundla ku tuvika na ritshuri. Loko va sungula ku tsutsuma a va nga yimi helo. A va tsutsuma va ri karhi va vulavula mahungu lama va rhumiweke wona. Loko va ri karhi va tsutsuma, hi tlhelo a va va va ri karhi va ba mombo hi voko lerin'wana leswaku va nga rivali mahungu lawa va nga rhumiwa wona. Ku rivala leswi u rhumiweke a ku ri ku fa ka xitiko xa ndyangu wa ka n'wina. Namuntlha leswi swi sunguriweke hi rixaka leri, swi entisa swikhwama swa vaMulaudzi, vatsutsumi va ndhuma va Afrika-Dzonga.
- 6 Kwalomuya ka va1100 BC. Machayina ma sungule ku letela vanhu ku tsutsuma, van'wana va leteriwa ku famba hi ku hatlisa hi milenge. Lava va nga leteriwa hi vona a va rhumiwa loko ku tshuka ku va na timhaka ta xihatla. Tinxaka tin'wana na tona ti vuye ti tekela endlelo leri. Tona ti katsa Varhoma, Magiriki na Maphexjiya. EPeru switsutsumi a swi xaxametiwa emagondzweni lamakulu yo saseka, swi va swi hambanisiwile hi mipfhuka.

7 Mutsutsumi wo sungula a a teka mahungu a ma yisa eka loyi a landzelaka, na yena a endlisa sweswo ku kondza hungu ri fika laha ri yaka kona. Vatsutsumi lava a va swi kota ku va va hlanganisa khumentlhanu wa tikhilomitara hi awara. Rivilo leri a ri chavisi loko ri fanisiwa na ra switsutsumi leswi hi nga na swona namuntlha. Loko ko kumeka vaCaster Semenya va ntlhanu, ntirho lowu a wu ta tirheka hi ku olova swinene.

- 1.1 Hikwalaho ka yini mutsari a vula leswaku loko vakokwana vo pfuka namuntlha, va nge pfumeli leswaku misava leyi hi yona leyi a va hanya eka yona? (Ndzimana ya 2) (2)
- 1.2 Hi rihi endlelo leri na namuntlha ra ha tirhisiwaka leri a ri tirhisiwa hi vanhu khale ku paluxa ku titwa ka vona? (2)
- 1.3 Xikongomelo xa Machayina xo letela vanhu ku tsutsuma na ku famba hi ku hatlisa hi milenge a xi ri xihhi? (2)
- 1.4 Hi rihi khombo leri a ri ta va kona eka vanhu lava a va nyiketana mahungu hi ku tsutsuma? (2)
- 1.5 Nyika tinhlamuselo ta leswi landzelaka:
- 1.5.1 Ku ba rivilo ra mpfundla. (Ndzimana ya 5) (2)
- 1.5.2 Namuntlha vutomi byi rheta bya dinda eka vo tala. (Ndzimana ya 1) (2)
- 1.5.3 Leswi swi paluxa leswaku ku hangalasa mahungu a ku ri ndlopfu. (Ndzimana ya 2) (2)
- 1.6 Vula u ku **hi swona** kumbe a **hi swona** kutani u seketela nhlamulo ya wena.
- 1.6.1 Mpfumawulo wa tingoma leti a va ti chaya a wu nga ri ehansi ka kaye wa tikhilomitara. (2)
- 1.6.2 Vanhu va khale a va boheka ku tifambisela mahungu hi voxex. (2)
- 1.6.3 Vatsutsumi lava a va fambisa mahungu a va ta heleriwa hi ntirho eka nkarhi lowu ku hanyiwaka eka wona namuntlha. (2)
- 1.7 "Ku rhumela mahungu hi ku huwelela ku na xiphiqu." Pfumela kumbe u kaneta kutani u seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 1.8 Ku hambana loku nga kona eka ku fambisa hungu hi wexe na ku rhuma munhu un'wana a ku fambisela rona hi kwihhi? (2)
- 1.9 Nyika nkongomelo wa xitshuriwa lexi. (2)
- 1.10 Nyika ndzimana leyi nhlokomhaka leyi yi yi faneleke. (2)
- 1.11 Wena u nga vula yini hi ndlela leyi mahungu a ya fambisiwa hi yona khale. (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA**XIVUTISO XA 2**

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u tsala nkomiso/nkatsakanyo wa xona hi marito ya wena n'wini ya kwalomu ka 80 – 90. Tsala nkomiso/ nkatsakanyo wa wena hi ku tirhisa ndlela yo xaxameta timhaka/tipoyinti u ri karhi u kongomisa eka swilaveko swa vukorhokeri lebyinene eswibedhlele swa mfumo. U nga onhi mongo wa xona.

Vutomi i mhaka yo hlawuleka swinene. Xivumbiwa xin'wana na xin'wana xi rila byona. Loko munhu a nga tsakangi enyameni u tsutsumela exibedhlele. Hikokwalaho xibedhlele i ndhawu yo xiximeka swinene. Ku va swibedhlele swi fikelela vukorhokeri hi ndlela leyi enerisaka, ku na swilaveko swo karhi leswi faneleke ku tekeriwa enhlokweni. Mfumo wu fanele ku aka swibedhlele leswi ringaneleke eka miganga hinkwayo. Ku aka swibedhlele ku ri hava switirho leswi faneleke no ringanela a swi nge pfuni nchumu. Hi nga rivali leswaku xibedhlele xi fanele ku tshama ngoma yi vambiwle vusiku na nhlekanhi. Tiambulese leti hanyeke ti fanele ku tshama ti rindzele mhangu leswaku ti ta kota ku hatla ti fika lomu ti nga ta laveka kona loko swilo swi bihile.

Loko hi vulavula hi vutshunguri hi nga ka hi nga siyi vadokodela na vaongori ehandle. Kambe a hi lemukeni leswaku a hi mani na mani a nga va ka dokodela kumbe muongori. Hikwalaho i swa nkoka ku va vadokodela kumbe vaongori va tirha hi ku tinyiketa na vutshembeki. Leswi swi tikomba hikuva Ndzawulo ya Rihanyo, yi susumeta leswaku mutshunguri un'wana na un'wana u fanele a hlambanya na ku tiboha ku tirha hi ku landzelela milawu ya matirhelo. Ku hlambanya na ku tiboha ha swi twa, kambe nkayivelo wa vadokodela na vaongori wa ha ri kona eswibedhlele. Leswi swi vangwiwa hikuva vadokodela van'wana va tisungulela tindhawu ta vona ta vutshungulelo kasi vaongori vona va tsutsumela eka matiko man'wana laha va nyikiwaka swa le mandleni swo antswa. Ku ololoxa swiphiso leswi, Ndzawulo ya Rihanyo yi fanele ku swi tekela enhlokweni leswaku yi famba hi marhumbu. Vatshunguri va laha tikweni ra hina na vona va fanele ku nyikiwa leswi vonakaka leswi ringanaka kumbe ku tlula leswi matiko man'wana ma tamerisaka vatshunguri va vona. Vatshunguri lava tirhaka ku hundza nkarhi lowu pimiweke wa matirhelo va fanele ku ririsiwa. Leswi swi ta endla leswaku exibedhlele ku tshama ku ri na vukorhokeri bya xiyimo xa le henhla lebyi nga ta vuyerisa na ku hlenga vutomi. Vaakitiko na vona va ta vuyeriwa hi matirhelo lama fanaka. Lava va nga ta ya eka vutshungulelo byo durha a va nge he yi hi ku bohiwa kambe va to ya hikuva ku ri ku rhandza ka vona.

NTSENGO WA XIYENGE XA B:**10**

XIYENGE XA C: NTIVORIRIMI NA MATIRHISELO YA RIRIMI**XIVUTISO XA 3**

3.1 Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka hi vukheta kutani u hlamula swivutiso leswi swi nga ehansi ka xona.

- 1 Hi Musumbunuku wa 4 Sunguti 2010, Umalusi, ku nga huvo leyi kambisisaka na ku tiyisisa mbuyelo wa xikambelo xa Giredi ya 12 laha Afrika-Dzonga, yi tivisile hi ta ku amukeriwa ka mbuyelo wa xikambelo xa Giredi ya 12 lexi tsariweke hi Hukuri 2009. Mbuyelo a wu fanele ku tivisiwa ximfumo hi Ravumune ra 7 Sunguti 2010.
- 2 Vadyondzisi, vadyondzi, vatswari na mihlangano leyi hoxaka xandla eka dyondzo ya laha tikweni, a va languterile ku tivisiwa ka mbuyelo hi mahlongati. Tinhlayohlayo ti kombisa leswaku vadyondzi lava tsaleke xikambelo xa Giredi ya 12 hi 2009 a va hundzanyana eka 585 000, kasi eka nhlayo yoleyo, vadyondzi vo ringana 300 461 va tsarile na phepha ra Metse, loko 284 826 wa vadyondzi va tsarile phepha ra Litheresi ya Metse. Phela kharikhulamu leyintshwa yi swi veka erivaleni leswaku mudyondzi un'wana na un'wana u boheka ku tsala yin'we ya tidyondzo letimbirhi.
- 3 Ku vikiwile leswaku hambileswi ku tsariwa ka swikambelo swa 2009 swi sunguleke kahle, endzhakunyana ku vile na swiphiso swo karhi. Vadyondzi lava tsaleke phepha ra Alijebura, va kombisile hilaha va tweke ri nonon'hwa hakona. Va vurile leswaku a ri nga nonon'hwi a ro chela ndlala. Mudyondzi un'wana u vule leswi: "Phepha leri a ri ringanelangi ku tsariwa hi hina vadyondzi va Giredi ya 12, kambe ri ringanerile ku tsariwa hi swichudeni leswi endlaka lembe ro sungula eyunivhesiti".
- 4 Mhaka leyi yi seketeriwile hi vadyondzisi na vatsundzuxi van'wana va dyondzo ya Metse va swifundzankulu hinkwaswo swa kaye swa tiko. Va vurile leswaku swi nga antswa loko timaraka ta vadyondzi ti nga engeterwanyana ku ringeta ku banga vusopfa bya mhaka leyi.
- 5 Mutshamaxitulu wa huvo ya Umalusi u ringetile ku rheleta timbilu ta vadyondzisi, vadyondzi na vatswari hi ku vula leswaku a va fanelangi ku va na rhumbyana, hikuva timaraka ta vadyondzi ti ta xiyisisiwa, naswona ti nga ha engeterwanyana loko huvo yi vona swi fanerile.
- 6 Loko mbuyelo wa ha ku tivisiwa, ku vile na lava va nga tsaka loko van'wana va rila. Vadyondzi van'wana a va tsakile va tsaka na swikunwana. Mhaka leyi hlamariseke hi leswi tinhloko ta swikolo swin'wana a ti nga enerisiwi hi mapaselo ya vadyondzi va vona, hambileswi xikolo xa vona xi kumeke tipesente ta le henhla ka makumekaye. Kunene mbilu ya munhu i lwandle.

- 3.1.1 Kuma rito rin'we eka xitshuriwa lexi leri vulaka n'hweti ya vukhumen'we elembeni. (Ndzimana ya 1) (1)
- 3.1.2 Hlamusela leswaku hi kwihi ku hambana ka tinhlamuselo ta mahlawuri lama tikisiweke eswivulweni leswi landzelaka:
- (a) Mudyondzi u boheka ku tsala tidyondzo **timbirhi**. (1)
- (b) Mudyondzi u boheka ku tsala tidyondzo **letimbirhi**. (1)
- 3.1.3 Nyika nhlamuselo ya xivuriso lexi nga eka ndzimana yo hetelela lexi nge: **Mbilu ya munhu i lwandle**. (Ndzimana ya 6) (2)
- 3.1.4 Tsala mavizweni wa rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi.
- Hambileswi ku tsala swikambelo swa 2009 swi sunguleke kahle, endzhakunyana ku vile na **swiphiqu**. (Ndzimana ya 3) (1)
- 3.1.5 Tlhela u tsala xivulwa lexi landzelaka kambe u sungula hi marito lama tikisiweke.
- Mhaka leyi yi seketeriwile hi **vadyondzisi na vatsundzuxi van'wana** va dyondzo ya Metse va swifundzankulu hinkwaswo swa kaye swa tiko. (Ndzimana ya 4) (2)
- 3.1.6 Yisa xivulwa lexi landzelaka eka nkarhi lowu taka hi tlhelo ra mpfumelo:
- Phepha leri a ri ringanelangi ku tsariwa hi vadyondzi va Geredi ya 12. (Ndzimana ya 3) (2)
- 3.1.7 Hlamusela ntirho wa xirhangi xin'wana na xin'wana lexi tikisiweke laha hansi.
- (a) Hina ho **tidyondzela** leswaku hi ta va na vumundzuku lebyinene. (2)
- (b) **Tidyondzo** leti va ti dyondzaka ta tika swinene. (2)
- 3.1.8 Tlhela u tsala xivulwa lexi landzelaka kambe u sungula hi marito lama nga endzeni ka swiangi:
- Mudyondzi un'wana u vule leswi: "Phepha leri a ri ringanelangi ku tsariwa hi hina vadyondzi va Geredi ya 12."
- (Mudyondzi un'wana u vurile leswaku ...)** (Ndzimana ya 3) (2)

- 3.1.9 Eka xivulwa lexi nge: **Tinhloko ta swikolo** swin'wana a ti nga enerisiwi hi mapaselo ya vana va vona, "tinhloko ta swikolo" ku vuriwa varhangeri va swikolo. Vula leswaku marito lama dzwihatiweke eka xivulwa lexi landzelaka ya vula yini.
- Tatana Mageza va na **tinhloko tinharhu** leti a ti tsala xikambelo xa Geredi ya 12 hi 2009. (Ndzimana ya 6) (1)
- 3.1.10 Nyika nhlamuselo ya xithathelo lexi tikisiweke eka xivulwa lexi xi nga laha hansi.
- Vadyondzi van'wana **a va tsakile va tsaka na swikunwana.** (Ndzimana ya 6) (1)
- 3.1.11 Tirhisa rihlanganisi rin'wana handle ka rihlanganisi "**loko**", ku hlanganisa swivulwa leswi landzelaka.
- Vadyondzi van'wana lava kumeke mbuyelo a va tsakile. Vadyondzi van'wana lava kumeke mbuyelo a va rila. (2)

- 3.2 Xiya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona:

TIKO RA KA MUYEXE RI NGE HE FANI NA TOLO

SWIGEVENGA SWI NYUMILE

[Manana Dikeledi Magadzi, Xirho xa Huvonkulu eka Ndzawulo ya Maphorisa ya Xifundzankulu xa Limpopo, u tsema rhiboni ku pfula xitichitsongo xa ka Muyexe ximfumo. Exineneni xa yena ku yime Hosi ya tiko, kasi eximatsini xa yena ku yime mufambisi wa xitichitsongo.

[Xifaniso xi huma eka magazini ya *Rito*, ya 2009/2010, vholumu ya 2, nkandziyiso wa ximumu]

- 3.2.1 Hi ku vona ka wena maxelo a yi ri njhani eka siku leri? Seketela nhlamulo ya wena. (3)
- 3.2.2 Hikwalaho ka yini nhlokomhaka yi tsariwile hi marito lamakulu naswona hi fonto ya sayizi leyikulu? (2)
- 3.2.3 Hi wihi mboyamelotlhelorin'we lowu nga kona eka xivulwa lexi nge: "Swigevenga swi nyumile"? (2)
- 3.2.4 Xana xifaniso lexi xi wela eka mpfhuka wihi wa matekelo ya swifaniso? Hlawula eka leminharhu (wa le kusuhi/wa le xikarhi/wa le kule). (1)
- 3.2.5 Hi ku vona ka wena, vanhu lava va nga laha xifanisweni va titwa njhani naswona u swi tivisa ku yini? (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 30
NTSENGO WA TIMARAKA: 70